

СУТНІСНІ ЗАСАДИ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ МОДЕРНУ ТА ПОСТМОДЕРНУ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

УДК 7.01

Анатолій ПАВКО,

*доктор історичних наук, професор,
лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України*

Резюме. В статті проаналізовано сутність методологічних доміант культури модерну та постмодерну, висвітлено питання протидії та взаємовпливу, зроблено акцент на важливість діалогу традиційної та новаторської культурних традицій.

Ключові слова: методологічна культура, модерн, постмодерн.

На межі ХХ–ХХІ століть проблеми діалогу культур та цивілізаційних спільнот стала об'єктом посиленої уваги у наукових дослідженнях та дискурсах істориків, філософів, політологів, культурологів, які розглядають її в якості методологічного компоненту культури як цілісної системи. Чільне місце в ній займають також соціокультурні, етнічні, етичні та інші її аспекти. На думку відомого російського мислителя М. Бахтіна, який одним із перших концептуально окреслив сутнісні засади зазначеної наукової проблеми, сучасна культура здатна жити і розвиватися тільки на межі культур, вступаючи одночасно в діалог з іншими цілісними, внутрішньозамкнутими та зорієнтованими на подолання власних меж культурними феноменами [1]. Незважаючи на актуальність і цілковиту очевидність культурологічної проблеми, в дійсності вона поєднує в собі два принципово різних, суперечливих, з точки зору формальної логіки, чинники: культурогенетичний, який знаходить свій прояв у будь-якому культурному феномені, що не пов'язаний з просторово-часовим контекстом та історико-культурний, обумовлений соціокультурними реаліями певної історичної епохи.

Без врахування цього культурного дуалізму сутність розуміння проблеми про «діалог культур» буде сприйматися лише на рівні «діалогічного плюралізму», який має значення для відповідної історико-культурної ситуації або означати літературну метафору в межах дискусії про традиції і новаторство [11, 111].

Слід зазначити в цьому зв'язку, що будь-який діалог неминуче вимагає перебування в єдиному, нерозділеному, тобто синкретичному просторі. Проте в загальнокультурному значенні процеси культурогенезу невіддільні просторовим і часовим вимірам. Наприклад, російський дослідник В. Біблер цілком справедливо вказує на те, що «не тільки Шекспір не можливий без Софокла, але вірним є і протилежне твердження: Софокл не можливий без Шекспіра, Софокл інакше або навіть більш унікально осмислюється та по-іншому постає в уяві глядача у співвідношенні з Шекспіром» [2, 282]. У даному випадку загальнокультурний контекст не тільки знімає проблему просторових обмежень, обумовлених мовними, державними чи континентальними кордонами, але і якимсь особливим, дивовижним, з точки зору ньютонівських уявлень про час, чином розміщує події в єдиній часовій площині, в якій діалог різних культурних традицій і новацій стає можливим.

Зазначені методологічні підходи визначають зміст і вектор взаємовпливів та взаємопроникнень таких важливих у науко-вопізнавальному та методологічному сенсі філософських, культурологічних, світоглядних парадигм сучасної епохи як «модерн» та «постмодерн».

Варто підкреслити, що поняття «модерн» та «постмодерн» є прикметною ознакою процесів глобалізації та соціокультурних трансформацій сучасного суспільства, яка переживає складний перехідний період.

На думку вітчизняних дослідників, перехідний стан слід розрізняти як один із факторів культурогенезу, в процесі якого занепадають традиційні й виникають нові форми й цінності, відбувається перегляд духовної спадщини й оновлення культурних традицій, що завершуються формуванням нової культурної системи. Однією з найважливіших ознак культури перехідного періоду є багаторівневий і різноспрямований синтез [6, 8].

Здійснюючи науковий аналіз проблеми синтезу методологічних аспектів культури модерну та постмодерну, важливо насамперед чітко з'ясувати сутність зазначених понять та їх етимологію.

Потрібно наголосити на тому, що термін «модерн» належить до найбільш вживаних у сучасних гуманітарних дослідженнях категорій і метафоричних понять, які використовуються для позначення специфічних рис та особливостей сучасного життя. Відповідно до запропонованого Оксфордським словником (1989)

тлумачення слово «модерний» означає «притаманний теперішньому або недавньому часу на противагу тому, що було притаманне віддаленій минувшині» [5, 158]. У даному контексті це слово використовується як антитеза «античному» або «середньовічному» світу. Наприклад, словосполучення «модерна історія» означає період, який наступив у минулому європейських народів від кінця XV ст. до середини XIX ст.

За даними зарубіжних дослідників, перший відомий випадок застосування слова «модерний» був зафіксований у 1585 р., а поняття «модерність» у сенсі якості або стану – у 1627 р. Терміни «модернізм», «модернізація» набули наукового вжитку вже в першій половині XVIII ст. Проте лише в XIX–XX ст. термін «модерний» отримав позитивні критеріальні ознаки як «покращений», «ефективний» [5, 159].

У сучасному використанні термін «модерн» вживається для позначення «модерних індустріальних, а також постіндустріальних суспільств», які є переважно ринковими, капіталістичними, а поняття «модерність» пов'язується в історії з економічними, технологічними, соціальними та культурними змінами в Європі та США.

Заслугове на увагу естетично оформлена точка зору американського професора історії мистецтва та соціології у Державному університеті штату Нью-Йорк у Бінгемтоні Ентоні Д. Хінга, який зазначає, що, будучи спершу вжитою «як образа, а тоді як похвала, абстрактна метафора «модерн» була присвоєна і наділена дуже особливою і конкретною матеріалізацією між кінцем XIX і серединою XX ст. не тільки в західній літературі, музиці та мистецтві, а й в архітектурі та містоплануванні [5, 163].

Під словом «модерний» більшість людей розуміють XX ст., особливо, коли мова йде про мистецтво. Доречно, наприклад, у цьому зв'язку згадати Музей модерного мистецтва в Нью-Йорку, який відомий у всьому світі своєю оригінальною колекцією мистецьких творів і шедеврів минулого століття.

У цьому розумінні протягом першої половини XX ст. «модерне» ототожнювали з сучасним.

Необхідно підкреслити, що модерн – це термін, який охоплює різні відрізки часу і означає різні епохи. Німецький професор філософії Петер Козловські в одній із своїх фундаментальних праць зазначав, що модерн означає епоху, яка, орієнтуючись на оновлення в часі, бачить «лінійно поступовий роз-

виток подій, на відміну від циклічного повторення одного і того ж» [5, 13].

У широкому хронологічному розумінні «модерна епоха» охоплює індустріальну добу в межах XIX–XX ст. У більш загальному контексті вона обіймає добу Просвітництва, основною метою якої було створення суспільства, в якому б правив розум і його закони, а не королівські укази, примхи чи ірраціональні бунти. З точки зору синтетичного підходу модерна епоха нерідко сприймається як синонім постання капіталізму або піднесення наукового матеріалізму на Заході. Переважно скептичного погляду на модерну добу дотримуються постмодерністи, які вважають її «ілюзорною культурою», характерними ознаками якої є індивідуалізм, прогрес, наука й буття.

Зарубіжний дослідник Маршал Берман у своїй книзі «Все тверде вивірюється на повітрі» (1992) цілком слушно вказує на те, що терміни «модерність», «модернізація» та «модернізм» мають різні означення та наділені різними ступенями цінності. «Модернізацію» переважно пов'язують із поглядом, що наука, технологія та раціональні цінності сприяють прогресу. Під «модернізмом», як правило, розуміють сукупність напрямків мистецтва, які об'єднані ідеєю прогресу [5, 364].

До важливих елементів модерністського досвіду слід віднести панування марксистського розуміння історії, філософського прагматизму, раціонального інтелекту, експресіонізму в мистецтві. Узагальненням цих детермінант стало притаманне для епохи модернізму напруження між формою та життям, посилення конфліктності різних культурних традицій.

Сприймаючи модерну епоху як епоху утвердження капіталістичних відносин та його суспільних наслідків, варто врахувати незаперечні досягнення цієї надзвичайно складної соціокультурної системи, адже саме доба модерну сформувала націю-державу, індустріальну цивілізацію, автомобільну промисловість, авіаційну й космічну техніку, телебачення, розгалужену телекомунікаційну мережу. Вона збільшила тривалість життя в середньому від сорока років за часів середньовіччя до теперішніх сімдесяти. Проте створені епохою модерну технології спричинили безліч несподіваних соціоекологічних наслідків планетарного масштабу. Руйнуючи тонку рівновагу, що існувала між природним і соціальними світами, технології модерну стали загрожувати життю тих, кому були покликані служити.

Слід згадати у цьому зв'язку, що доба модерну вивільнила колосальну й страхітливу енергію та продукувала і впроваджувала відповідні суспільно небезпечні ідеї та проекти. Модерна епоха стала ознакою культурного номіналізму, розщеплення свідомості, примарного світу, суб'єктивності, розлученого з природою. Кантівський погляд, згідно з яким «факти» об'єктивні, а цінності суб'єктивні, взятий на озброєння М. Вебером став філософським для санкціонування неймовірного розширення влади, яка значно перевищила прагнення і можливість людей. Достатньо нагадати, що жахливі тоталітарні режими ХХ століття, жахлива постать Адольфа Гітлера, атомна бомба, радикальний і особливо релігійний екстремізм були породжені модерним матеріалізмом і модерним світом. Всі ці символи стали ознакою сповзання модерного світу до раціонального варварства. Досить актуально в цьому зв'язку звучать слова відомого німецького філософа Ф. Ніцше про те, що «ми люди нового часу, ми напівварвари. Ми знаємо блаженства тільки тоді, коли опиняємося в найбільшій небезпеці. Єдиний стимул, який лоскоче нас – нескінченне, незмірне» [7, 50].

Особливістю методологічної культури модерну є здійснення наукового аналізу навколишнього світу, в тому числі і його соціокультурних феноменів, з допомогою лінійних категоріальних схем, втілення принципів жорсткого раціоналізму у пізнанні. До традиційних уявлень, притаманних раціоналізму модерної доби, або так званої наукової раціональності, належить образ світу, де немає оманливих ілюзій, конфліктів, недоречностей, несподіванок, непередбачуваного. Незалежно від того, чи можна уявити собі таке ідеальне буття, воно не нагадує світ, який ми емпірично спостерігаємо, до якого прагнемо пристосуватися. Проте не варто категорично стверджувати, що епоха модерну з властивими їй атрибутами, в тому числі й методологічним інструментарієм, вичерпала свій потенціал.

Більш коректно говорити про кризу і трансформацію парадигми модерністського світорозуміння і мислення, соціокультурної матриці, яка довгий час домінувала в європейській культурі. Найбільш гострий і критичний аналіз модерну і його методологічних постулатів і наукових парадигм здійснюється постмодернізмом, який виник в царині художньої літератури і мистецтва США наприкінці 40-х початку 50-х років ХХ століття як протилежна реакція проти традиціоналізму [9; 28].

Поняттям постмодернізму позначається амбівалентне і суперечливе явище у сучасній філософії, соціології, політичній науці, мистецтві і світосприйнятті в цілому. Більшість феноменів постмодернізму є результатом своєрідної інтелектуальної протидії жорсткому раціоналізму. Потрібно підкреслити, що постмодернізм, з одного боку, виник як реакція на нездатність провідних країн Західної Європи та США розв'язати загальні проблеми буття людей в індивідуальному та суспільному вимірах. З іншого ж, постмодернізм здійснює критику традиційної модерністської матриці, класичного раціоналізму і традиційних постулатів та орієнтирів метафізичного мислення. Незважаючи на різницю у тлумаченні поняття «постмодернізм», усі прибічники його застосування вбачають у ньому методологічний інструмент для визначення позиції відходу від класичного раціоналізму і модернізму.

Сильною стороною постмодерну є заклик до подолання таких негативних феноменів суспільства епохи модерну як «тоталітаризація» різних сфер його життя «відчуження об'єктивного знання», «лімітація» думок, дій людини різними привидами загального, раціонального чи «істинного».

Сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар у книзі «Ситуація постмодерну» вказує на те, що закономірним наслідком панування раціоналістичних ідей стали індустріальний прогрес, тоталітарні режими, геополітичне і культурне протистояння країн і континентів, безробіття. Сумнозвісний концентраційний табір Освенцім розглядається ним як символ, що виявляє сутність самореалізації настанов раціоналізму, моральну виправданість критики раціоналістичного світогляду [9, 115].

Необхідно підкреслити, що наука доби модерну зображує власне становлення не як монолінійний, безперервний, детерміністичний процес, а як стохастичний, такий, що формується, а не як прогнозований процес. Виокремлюючи характерні риси постмодерністського мислення, слід зазначити, що воно є антидогматичним, антитоталітарним за своєю суттю, не сприймає ніякої абсолютизації. Критично оцінюючи будь-які форми монізму, ортодоксії, утопічних уявлень, прихованого деспотизму, воно відкриває простір для плюралізму, поліваріантності, конкуренції альтернативних парадигм [12, 56].

Незважаючи на суттєву відмінність у сутнісних засадах модерну та постмодерну, їх методологічних та культурологічних домінант сучасна методологічна культура наукового ана-

лізу не лише не заперечує, але й передбачає взаємопроникнення, взаємовплив, синтез протилежних підходів. Насамперед, зауважимо, що завершення домінування кожної значної соціокультурної традиції, до якої ми відносимо й модерн, означає не зникнення її з єдиного поля культури, а диверсифікацію, розщеплення, диференціацію в широкий спектр різних дискусій, які виникають спонтанно, проте взаємодіють на рівноправній основі. Це, зокрема, феноменологічний, екзистенціоналістичний, семіологічний дискурси. Модифікація старої структури знань у нову не є прямою раціональною дією науковців. Даний процес відбувається як ніким не запланований. Аналізуючи постмодерні ознаки сучасної епохи вже згадуваний нами П.Козловські вказує на те, що сучасне усвідомлення культури характеризується двома протилежними теоріями епохи. Одна теорія розглядає сучасну епоху як епоху модерну, яка ще не «втїлила у життя свій не досить чіткий проект. Інша теорія вбачає у сучасності епоху постмодерну, яка не тільки зберегла такі характерні імпульси модерну як правова держава і права людини, але й одночасно розвинули їх частку до нового синтезу субстанціонального і нових тенденцій» [8, 21-22]. Слід враховувати і ту обставину, що постмодернізм не є однорідною течією. Якщо одні з представників постмодернізму – прибічники тотального заперечення сучасної науки і сучасної раціональності, то інші не заперечують творчого використання певних позитивних елементів модерністського мислення і світорозуміння. Наприклад, окремі представники постмодерну тотально не відкидають марксистського розуміння історії, яке є одним із потужних інтелектуальних традицій модерної доби. Вони намагаються в цьому питанні подолати диктат модернізму у трактуванні зазначеної модерністської парадигми. На думку англійського історика Дж. Тома, який розділяє певні постмодерністські цінності, «марксизм як теорія немає собі рівних за шириною охоплення та рівнем наукового аналізу. До тих пір, поки історики визнають необхідність теорії, вони будуть звертатися до марксистської традиції» [10, 211]. Разом із тим і модерністи, і певна частини постмодерністів цілком справедливо вказують на те, методологія К. Маркса потребує вдосконалення й оновлення, звільнення від застарілих догм й ідеологізації, наприклад від концепції неминучості й причинності в історії, надмірної матеріалізованої концепції людської поведінки. Складний і ба-

гатоманітний процес співвідношення методологічності культури модерну та постмодерну знаходить своє конкретне втілення у протистоянні та взаємодії раціонального та ірраціонального у пізнанні. Історія філософії свідчить, що хоч раціоналізм і є могутньою пізнавальною течією, проте ірраціоналізм теж відіграє не тільки негативну, але й у багатьох випадках позитивну роль у пізнанні навколишнього світу, оскільки залучає до арсеналу пізнання методи, які поступово раціоналізуються, хоч в деякі історичні періоди вони виглядали як суто ірраціональні. Наприклад, постмодернізм проходить етап становлення як ірраціональна течія, відкидаючи усталені методології пізнання, схеми пояснення світу. Але потім почав демонструвати суто раціональну стратегію, що скерована на завоювання певних позицій в науці і культурі, поступово раціоналізуючи свої підходи. Проблема співвідношення та взаємозв'язку раціоналізму та ірраціоналізму особливо актуалізується в період трансформаційних змін, коли зростає рівень суспільного хаосу, культивуються нові підходи до реальності, вирують пристрасті, зіштовхуються нові й старі методології. Кожне нове покоління, як правило, впевнене у своїй перевазі над попереднім, вважає себе розумнішим, оскільки краще знає навколишній світ, причини і наслідки своїх дій. Разом із тим варто зважати на те, що на глибоке мислення спроможна лише людина з глибокими почуттями. А той, хто живе, керуючись модерним розумом, універсальним інтелектом, раціональним прагматизмом, навряд чи зможе вказати перспективний шлях до оновлення думки і культури. Тому якщо людина не буде розглядатися як носій раціонального та ірраціонального, тоді ми отримуємо або самодетерміновано існуючу ідею, де усе наперед передбачене, або тварину, що є волюнтарною «грою суб'єктивного духу» [9, 135]. Російський дослідник В. Біблер, зокрема, вважає, що сучасна культура можлива лише на межі розвитку традиційної і новаторської культури, а дійсний культурний смисл сьогодення можливий як діалог культур [3, 121].

Іншими словами, модерн не можливий без постмодерну, як рівною мірою постмодерн без модерну. Специфіка ситуації постмодерну полягає в тому, що вона містить елементи модерну. Французький філософ Ж.-Ф. Ліотар вказує на те, що твір мистецтва можна віднести до модерну лише в тому випадку, якщо він має ознаки постмодерну. На його думку, таке сприйняття модернізму зовсім не означає кінець модернізму,

а навпаки, характеризує модернізм як стан постійного зародження і розвитку [5, 6].

Досить вірну метафоричну характеристику протидії і взаємодії елементів модерну та постмодерну в сучасній культурі в житті пересічної людини дав колишній президент Чехословаччини Вацлав Гавел: «Сучасна епоха, – наголошує він, – трактує серце як помпу і заперечує існування бабуїна всередині нас. А цей нібито відсутній і ніким не помічений бабуїн знов і знов заходиться шаленіти» [4, 25]. Отже, сучасна методологічна культура наукового аналізу, продуктивного мислення має органічно поєднувати елементи модерністського та постмодерністського світогляду, раціональні та ірраціональні принципи пізнання, здоровий дух, оптимізм і гострий проникливий, добрий розум. Саме такий підхід відкриває можливість забезпечити єдність мислення і культури, уникнути деструктивності раціональності та агресивної сучасної ірраціональності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. – 2-е изд.: М.: Искусство, 1986. – 444 с.
2. *Библер В. С.* От наукоучения – к логике культуры.: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политсудат, 1991. – 413 с.
3. *Библер В. С.* На гранях логики культуры. Книга избранных очерков. – М., 1997, 440 с.
4. *Гавел В.* Сила бессильных (Сб. публицистических работ. Пер. с чеш. (Послесл. Г. С. Лисичкина). – Минск, Полифакт; 1991. – 128 с.
5. Глобальні модерності (За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона). Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-центр, 2008 – 400 с.
6. *Кокоріна К. Г.* Синтетичність як особливість культури перехідного періоду. – Автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. – Сімферополь, 2010. – 20 с.
7. *Ницше Ф.* Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей.: Незавершённый трактат Е. Герцих и др. (пер. с нем). В. Миرون (сост. общ. ред.). – М.: Культурная Революция, 2005. – 880 с.
8. Постмодерн в философии, науке, культуре / Хрестоматия/ В. И. Штанько, И. З. Цехмистро, В. Н.Сумятин. – Харьков, 2000. – 480 с.

9. Схотний В. Рациональное та ірраціональне в науці й освіті. – Київ-Дрогобич.: Коло, 2003. – 288 с.
10. Тош Джон. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / М.Л. Коробочкин (пер.с англ.). – М.: Весь мир, 2000. – 295с.
11. Чучин-Русов А. Е. Единое поле мировой культуры. Кн.1. Теория единого поля. – М.: Прогрес-Традиция, 2002. – 664 с.
12. Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій. – К.: Академвидав, 2004. – 208 с.

**THE ESSENTIAL PRINCIPLES OF MODERN SCIENTIFIC
PARADIGMS AND THE POSTMODERN AND THEIR
USE IN CULTURAL RESEARCH**

Anatoliy PAVKO,

*doctor of historical sciences, professor, the Hrushevsky Prize laureate
of NAS of Ukraine*

Annotation. *In the article there is the culturological analysis of modern and postmodern culture, examines the questions of their cooperation and correlation.*

Keywords: *Methodological culture, modern, postmodern.*